

Durkheim, Emile
Sotsiologiia i sotsiial'ni
nauky

Ч. 6. Рік 1919

Й. Б. Мархлевський.

Чим є політична Економія і чого вчить

Перевів Т. Ф-н.

ЦІНА 25 ЦЕН.

Накладом
Видавництва Української Друкарні

UKRAINIAN PRINTING.

426 E. 9th St. New York, City.

Ч. 6. Рік 1919

Й. Б. Мархлевський.

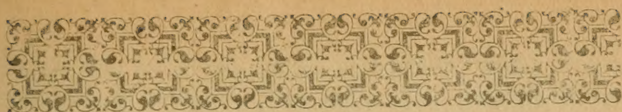
Чим є політична Економія і чого вчить

Перевів Т. Ф-н.

ЦІНА 25 ЦЕН.

Накладом
Видавництва Української Друкарні
UKRAINIAN PRINTING.
426 E. 9th St. New York, City

ЧИМ Є ЕКОНОМІЯ ПОЛІТИЧНА І ЧОГО ВОНА ВЧИТЬ.

Слово „економія" походить з грецького ойкос, що дослівно значить: домівство, огорода, господарство. Отже економія є наукою про господарство. Господарити-ж знова в найширшім значіню значить, застосувати працю і знане так, щоби задоволити людські потреби.

Але в науці політичної економії, в науці суспільного господарства не розходить ся о доказ в який спосіб поодиноке господарство має прямувати до тої цїли. Тій потребі досить докладають прислуг технїчні науки, які виказують, якими дорогами доходимо до зужиткованя плодів і сил натури, щоби забезпечити людськість в живність, помешканє і ріжнородні предмети до буденного житя. Отже аґрономія, наука о рільнім господарстві учить, як маємо послугувати ся рілею; науки гірництва — як маємо в найкориснїйший і найлекший спосіб видобувати з землї поклади вугля і руди; металюрґія — в який спосіб з руди витоплювати металї і т. д. і т. д.

Наука суспільного господарства має зовсім иншу цїль. — Завсїгди і всюди народ лучить ся в громади тої або иншої форми суспільства. Цїли тої злуки бувають ріжного рода,

лише одним з найголовнійшого є і завсїгди було помагати собі взаїмно в борбі з натурою, загально працювати на поли господарства. То спільне помаганє собі мало місце в найдавнійших часах і ще нинї істнує в племен, які назимо „дикими“ або „варварами“. Чи розходить ся о лови рио, чи то о рільне господарство, всюди і завсїгди людська одиниця є безсильною, всюди треба злучених сил, всюди бачимо спільно помагаючі людські громади — суспільства.

Наука суспільного господарства має отже за задачу виказати як укладають ся відносини межи людьми при стремлїню їх до заспокоєня їх матеріяльних потреб і якою є взаїмна залежність тих людий після того жаданя.

В народах які стоять на низьких степенях розвою, відносини ті бувають дуже ясними, залежність дуже простою. Возьмім приміром племя чорноскірих в американських степах, яких називають Сіокс; жило воно переважно з ловів буйволів та инших звірят, котрі достарчували їм мяса на поживу, а скіри на одїж і на шатра. Мущини виходили всї спільно на лови, якими доводив один з найбільше досьвідчених, відважних ловцїв' спільно також працювали коло приготованя на зиму — сушеня і вудженя мяса, виправи скір, спільна також була праця над виробом потрібних до буденного житя знарядів, як луків, камінних сокир і глиняних посудин.

В спільній працї відповідало спільне послугуванє ся з добичі. Всї племена становили одну господарську одиницю, одно господарство.

З иншими людьми то племя мало дуже рідкі зносини, а хотяй і були які, то найчастійше були вони ворожі, рідко приходило межи двова племенами до виміни яких небудь знарядів до буденного житя. **Отже чоловік був залежним під взглядом господарки виключно від племени, а ту відносини укладали ся дуже просто.**

Зосїм инакше дїєть ся в високо уцивілїзованім суспільстві; тут навіть при звичайно простих фактах заходять відносини дуже замотанї. От хотяй-би приміром таке: читач, який читає сю книжочку міг її набути і читати лише після цїлого ряду господарських дїлань, в яких сам удїлу не брав, а які збігли ся до спільноі цїли без його волї і відомости. Треба було, щоби автор написав книжку, щоби накладчик видрукував; але щоби видрукувати треба було, щоби папіровня достарчила паперу, відливарня букв, фабрика машин — головно друкарськоі машини, зецер своєї працї; а вкінцї треба було книгарнї, в якій можна-би купити книжку.

Возьмім инший примір: чого треба, щоби була готова перкалева сорочка? Треба, щоби на фармах Злучених Держав засаджено бавовняні хащі, щоби робітники — звичайно Нїґри або Хінцї — зібрали дозрілий овоч з дерев, щоби опісля американські робітники за помочию машин очистили бавовну, спакували її, виправили на зелїзницю, котра довезла-би паки до порту, звідки на шифах вислано-би її пр. до Одеси. Тут відібрали її українські робітники виладували з шифи, достарчили на зе-

лізницю, яка привезла до Київа. В Київі забрали-би ся до неї другі робітники, які упряли з неї нитки на машині яку знова спровадили з Анґлії; на виріб тої машини анґлійські робітники уживали найліпшої стали, яку виробили з руди, котра знова прийшла з Іспанії або Швеції, як також уживали дерева, яке виросло аж в Австралії. Нитки ті тепер перевезено до ткальні, де ткач зробив з них на механічнім варстаті полотно, а той варстат знова був спроваджений з Німеччини, аж відтак та тканина спроваджена дістала ся в руки людий, які вибілюють знова полотно, а уживають до своєї праці машин і кітлів вироблених з міди, яку видобуває ся на Урали або в Америці, як також хемікалії, які виробляє ся в Петрограді. Готову вже тканину зложили в гуртовнім складі, там набув її властитель закладу кравецького і там кравець вшив з неї, послугуючи ся машиною до шитя, яку рівнож спроваджено з Америки або Німеччини — сорочку. Тими осібними чинниками керували ся техніки, які мусіли бути вишколеними в наукових заведенях, як також підприємці, властителі фарм, шиф, зелізниць, фабрик; тим підприємцям помагали знова купці-комішіонери, які посередничили в закупні матеріялів і машин, як також і банкирі при помочи котрих залагоджено виплати.

Словом, той, що набув готову сорочку може з погордою сказати, що для накритя його тіла працювали люди в ріжних закутинах сьвіта.

Так само можна сказати о дуже богато инших предметах, які уживаємо. Зложили ся на

них плоди ріжних підсонь і праця людий ріжних народів. Наколи цїсар Кирило V міг говорити, що в його державі нїколи не заходить сонце, то нинї кождий найбіднїйший чоловік на сьвітї, який уживає американського тютюну, хінської гербати, коріня з Індий і Африки, кави з Арабії або Австралії, помаранч з полудневої Европи, а збіжа з півночи, може сьміло сказати, що видаючи тих пару центів з своєї кишенї, примушує до працї людий від сходу до заходу і від півночи до полудня.

Так само як кожда людська одиниця не може анї подумати о тім, щоби без помочи инших людий могла посїдати всї ті предмети до житя, до яких призвичаїла ся в щоденнім житю, так само жадне нинїшне господарство не може нїчого продукувати незалежно від инших. Нинї жадне рільниче гсподарство в цивілїзованім сьвітї не обійдеть ся без промислових виробів; жадна фабрика не є в станї випродукувати товару від початку до кінця без помочи иншого рода фабрик або варстатів.

І так само вкінцї жаден народ, жадна держава не може обійти ся без привозу товарів, чи то сирових продуктів, чи живности, чи виробів промислу з инших країв. Межи людськими одиницями, поодинокими господарствами, віддїльними краями відбуваєть ся тягла виміна товарів і то власне характеризує нам теперішне цивілїзоване суспільство під господарським взглядом.

Його господарське істнованє є на вимінї виробів, а що виміна та як відомо відбуваєть ся за помочию гроший, з сеї причини можемо

слушно назвати **грошевим господарством.**

Але виміна і гроші істнували вже від довших часів і при услівях при богато взглядами відмінних від теперішних — як то побачимо пізнійше — однакож знаменитим доводом сучасного нам господарства є то, що **всї,** а принайменше переважна часть виробів була витворена в специяльній цїли витвореня їх або заміненя за гроші. Давні суспільства таких способів не знали. Там витворювано в першій мірі всьо на власний ужиток, а доперва понад власні потреби замінювано їх за инші вироби, — продавано.

Виріб який витворюєть ся вже з гори уплянованим заміром, щоби його не зужиткувати, але продати, називаєть ся **товаром.** Звідси власне слушним є зазначити господарство нашого цивілїзованого суспільства яко **грошеве господарство оперте на витворюваню товарів.**

З такого власне характеру суспільного господарства виходять дуже великі непотрібні замішаня. Приміром в краю істнує якесь певне число фабрик полотна, але нїхто не знає кілько штук полотна в данім роцї можна буде продати. Буде то залежати від зарібку людности в тім краю, або також від сего, чи фабриканти найдуть відбит в инших краях. Отже власне повторюєть ся стало обяв, що раз показало ся товару, полотна більше, чим можуть набути покупцї, то знова окажеть ся того товару за мало. В першім випадку фабриканти будуть межи собою провадити велику конкуренцію, позаяк кождий буде старати ся збути свій то-

вар без взгляду на инших; по друге межи купуючими буде відбувати ся свого рода конкуренція покупу, позаяк кождий з них буде старати ся покрити свої потреби.

Отже в першім випадку ціна полотна буде спадати, позаяк заводи змусять фабрикантів до обниженя її; в другім випадку заводи купців допровадять, що ціна піднесеть ся. По правдї, фабриканти мають норму до означеня ціни і мусять вони покрити кошта всего витвору, як також осягнути певний зиск.

Однак норма та є дуже непевною, з причини істнуючого подїлу працї. Позаяк фабрика, яка виробляє полотно звичайно не посїдає власного рільничого господарства, де можна-би управляти лен, анї власних хемічних фабрик, анї копалень, які достарчували-би вуголь, анї також варстатів, які виробляли-би прядільнї і ткацькі машини, лише те все набуває, яко товар, за що платить цїни, котрі по порядку підлягають сумнївови, отже і кошта продукції рівнож підлягають сумнївови.

Крім того є ще специяльні причини, які впливають на таке ваганє ціни — причини, які спричиняють обниженє коштів продукції, а головно — технїчні винаходи. Наколи, припустїм, трафить ся, що одна з фабрик запровадить в себе винахід, за помочию котрого виробить штуку полотна, якої кошт буде виносити 10 долярів, підчас коли при тих самих фабрикаціях кошта ті виносили 12 долярів, то така фабрика буде виробляти свій виріб дешевше, загортаючи ще богато зиску, инші зноща, наколи-би хотїли істнувати, будуть змуше-

ні продавати свій виріб по тій самій ціні, тілько без зисків або навіть понесуть страти.

Маємо тоді новий довід характеризуючий наші господарські відносини' є ним істноване поодиноких господарств, істноване, котре прибирає форму борби всїх проти всїм, істноване, котре спричиняє, що цілий витвір набирає ціх непевности. В тій борбі одні гинуть, підчас коли инші, щасливійші, хитрійші, діяльнїйші відносять побіду і збогачують ся. І знова тоді задачию науки суспільної економії буде — головно вияснити, як наслїдком тої борби, того істнованя укладають ся взаїмні відносини господарки межи людьми, що користає суспільність наслїдком істнованя того рода відносин, а що тратить.

Але істнують инші ще відносини залежности межи людьми, які становлять спеціяльну ціху нашої господарської форми. Возьмім знова примір: пригадаймо собі того ткача київського, який виробив перкалеве полотно на сорочку. Працює він в великій фабриці, при механїчнім ткацькім варстаті; не лише що не буде носити він білизни з того перкалю, який виробляє, але також не потребує знати, що з тим полотном станеть ся, та скілько за нього заплатить. **Він є наймитом** продає свою робочу силу на означене число денних годин, за визначену йому платню; крім тої платнї, яка належить ся йому не має він з господарством, з тою фабрикою в якій працює, нічого спільного.

Можливим навіть дуже є, що не завсїгди був він таким наймитом; можливо, що мав він пе-

ред кількома або може перед кільканайцятьома роками свій власний ткацький варстат; діставав нитки з пряділень, робив з них власними руками полотно і потім продавав його. Тоді був він рукодїльником, який міг щось витворити, варстат його був одинокою господаркою. Нинї, разом з сотками инших таких як він робітників, подібно як машина, при якій він працює, становить лише складову часть тої фабрики, тої великої господарської одиниці.

Отже фактом є се, що нинї переважна часть продуктів відбуваєть ся при помочи наємної праці, що повстали великі фабрики, в яких працюють мілїони таких наймитів, що те саме застосоване заходить і в рільництві, де на великих земельних посїлостях працюють рільничі наймити, становить знова характеристичну ціху нашого суспільного господарства, котре на тій засадї назвемо **господарством опертим на наємній праці.**

І знова маємо жадати від науки суспільної економоії, щоби вияснила нам причини істнованя того рода взаїмних відносин межи людьми при їх співдїланю на поли господарки.

Так отже бачимо, що в одїдиченю господарства повстає цїлий ряд замотаних питань, — а ми розводили ся лише над декотрими з них — котрі можуть бути розвязані лише при помочи наукового вияснeня. Само господарське житє стало ся дуже зложеним і тілько систематичне баданє, наукові дослїди можуть розяснити той хаос.

Випадає тут зазначити, що та нечувана комплїкація господарських обявів не є ще

принайменше знана всім суспільствам в всїх часах.

Як в природї змінюють ся в довгих відступах часу услівя житя, витворюють ся нові роди звірят і ростин, так і в людськім житю відбуваєть ся постепенний розвій, який відносить ся до всїх форм істнованя людий, а також і до економічного істнованя. Щоби зрозуміти докладнїйше господарське положенє сучасного суспільства можемо лише в сей спосіб зрозуміти його, наколи порівнаємо се положенє з положенєм инших суспільств, на що мусимо ужити пару примірів.

Згадували ми повисше, як просто і ясно представляють ся відносини положеня червоноскірих племен, які живуть з ловів звірини. Не менше простїйшими можуть бути також відносини, які заходять межи людьми, котрі дійшли вже до сьвідомости, як управляти рілю, як рівнож мають понятє про ріжні штуки і ремесло.

Так пр. представляють ся нам відносини, котрі істнували до недавна в Індіях, в тій прастарій резеденції високо цивілїзованого племени.

Як в червоноскірих одиницею суспільно-господарською було племя, так тут одиницею є громада, котрої члени є злучені злукою крови.

Народи тої громади живуть з рільництві. Лише земля, яку управляють не є приватною власностию, а є власностію цїлої громади, а управа її відбуваєть ся спільними силами всїх мешканцїв. Цїла громада збираєть ся разом,

щоби обробити рілю, збіже збираєть ся до спільних стоділ і шпіхлїрів. Не може тут однак бути мови о купнї або продажі рільничих плодів, а поділ відбуваєть ся відповідно до потреб і засобів: з зібраних плодів поодинокі родини одержують свою частину.

Але ті Гіндуси, живучи в краю, який гойно обдарений природою, де земля видає стократний плід, при малім трудї можуть заспокоїти найважнїйші свої потреби. Отже позістає подостатком робочої сили, котру можна посвятити до здобутя ріжних предметів, які-би придали ся більше до житя. Житєве досьвідчене навчило, що чоловік, який занимаєть ся лише одною роботою — ткацтвом, виробами з металю або глини, набуває при тім знаня більше того фаху.

Власне бачимо вже в тій іднійській громадї ремісників-специялїстів, ковалїв, ганчарів, ткачів, але не виробляють вони предметів — товарів, на продаж, а працюють для громади, яка достарчає їм житєвих осередків. Ковалї, в хвилях потреби, працюють разом з иншими коло рілї, решту часу посвячують свому ремеслу, виробляють зелїзні знаряди, які цотрібні для рільничої працї або домашного господарства' так само ткачі, ганчарі, столярі і т. д.

В той спосіб цїла громада становить одно велике господарство, в котрім люди працюють для заспокоєня загальних своїх потреб, а праця та відбуваєть ся після з гори вже уложеного пляну і всї відносини, які заходять межи людьми, відзначають ся ясностію і простотою.

Така громада може входити також в виміни з иншими громадами, може пр. наколи не має

подостатком пасовиск, щоби годувати відповідно потрібне число худоби, набути від сусідної громади корову в заміну за полотно, якого знова бракує в тамтій громаді, з причини, що на ґрунтах сусідної громади не родить ся бавовна; або може віддати часть своїх ганчарських виробів в заміну за золоті ланцушки і бранзолєтки, які виробляють ся в однїй громаді, на котрої то ґрунтах винайдено золото. Але будуть то лише одноразові виміни; громади або господарства будуть виробляти сей або другий предмет ужитку, не в цїли з гори зазначеної виміни, але будуть виробляти передовсїм то, що є потрібним їх членам до житя, **вимїнювати будуть лише то, що збуває понад власні потреби.**

Подібні відносини істнували не лише в Індіях, але також в богато инших краях, в котрих позістали заледви слїди тих давних злук.

Простий і натуральний той спосіб **утруднюєть ся власне з причини наїздів і підбоїв народів або племен.**

Найчастїйше наїздники були племена, котрим з природних причин земля, на якій поселили ся не була відповідною під управу і вони трудили ся випасом худоби та ловом риб, провадили кочовниче житє. Такі племена, розмножували ся, ставало їм тїснїйше на розлогих лугах та степах, нападали на краї, де людність була з більшими рільничими засобами.

Такі наїзди відбували ся дуже часто пр. в Азії, де наїздничі орди періодично вирушували зі степів, підбиваючи краї на полудне, захід і схід.

Примiром такі наїздники нераз розтягали своє пановане над Індіянами і ставали ся тоді панами тих спокійних Гіндусів. Неодна громада зіставала зовсїм винищена, однак з давних жителїв, тисячі людий, які силою забрано з їх хати, продавано до неволї, инших змушувано до працї коло будови великих палат і святинь, а на инших накладано платити данини, відбирано їм земельні плоди і таке инше.

Але помимо того, через цїлі віки уложенє громадне в засадї не зістало нарушене. Витворила ся держава, якою рядили наїздники, але держава та по зрушеню воєнної заверухи мала невеликий вплив на економічно істнованє тих дрібних суспільств.

Зовсїм иший знова господарський тип представляє пр. **римська держава.** Перший гурток людий, які осїли над берегами Тибру з певностію також провадив своє істнованє на підставі суспільної працї коло ріллї, але природні відносини тої околицї давали дуже скупе удержанє, на яке треба було дуже тяжко працювати. Поза се людність та мусїла провадити безустанні борби з народами сусїдних дїльниць і звідси власне витворила ся **держава з воєнною орґанїзацією;** той характер відбив ся на гсподарсько-суспільнім устрою і витворив знова **ріжницю народних кляс.** Побіч горожан, які покористовували ся з всїх прав, брали участь в публичних справах, витворили ся поселенцї, які не посїдали жадних прав, також піддані, запежні від своїх володїтелїв, які мали право жадати від них данин і послуг, а вкінцї невільни-

ки, воєнні бранцї, якими володїтелї розпоряджали так само, як робочою худобою.

В той спосіб **не могло бути мови о рівности в господарськім одідиченю.** Значна часть працї була виконувана під примусом' підданий рільник мусїв віддавати свому володїтелеви більшу часть зі своїх рільничих плодів, невільник одержував заледви те, що було конечним для піддержаня його житя. Натомість в руках володїтелїв нагромадили ся богацтва **і поділ межи людьми під взглядом економічного положеня зростав щораз більше.**

Пізнїйше, коли римське оруже почало відносити побіди поза Апенїнським півостровом, почали ся підбої в Грециї, Малій Азії, північній Африцї, а пізнїйше і в краях Европи; почали до Риму напливати великі богацтва, які походили з воєнних рабунків, а заразом незчислимі маси невільників, воєнних бранцїв. І тепер доходить до того, що менше більше від половини II віку перед християнською ерою господарство римського суспільства є оперте **в першій лінії переважно на невільничій працї.**

Після обчисленя історика **Ґіббона,** за панованя цїсаря Клявдія (панував він від 41 до 54 року по Христї) могло бути в римській державі около сїм мілїонів вільних горожан, а невільників около 21 мілїонів. При тім однак зовсїм не віддавали ся продукційній працї. Сотки тисяч заповняли військові реґіменти, які були розсїяні по підбитих краях; тисячі инших зіставали ся на державній службі, а богато тисяч жило знова коштом заможнїйших.

Були також в Італії вільні горожани, які

управляли рілю, але і ті в тих часах мали невільників. Однак найбільше невільників затруднювали в своїх господарствах римські дідичі.

Один з вчених **Кароль Біхер** так описує таке господарство римського дідича; „Насамперед маємо тут нарільничих фільварках невільників. На кождім фільварку є зарядця і помічник, з цілим штабом дозорців, котрі керують працею цілого загалу робітників на ріллї і винницях, пастухів, кухонної челяди, прядок, ткачів, кравців, столярів, теслїв, ковалїв а також робітників, які сповняють працю, яка стоїть в звязи з рільництвом. На більших фільварках загал робітників є поділений на відділи по десять людий, а кождий такий відділ має свого наставника. Крім того є ще загал невільників в домі дідича, які є призначені до ослуги для пана і панї. Насамперед маємо тут адміністратора маєтку з касієром, писарями, зарядцями домів, які віддають ся в наєм і т. п. Наколи пан підіймає ся державних підприємств або удержує шифи для морської плавби, то держить він в тій цїли персонал урядників і робітників, котрі всї є невільниками. Знова для домашних безпосередних услуг находимо двірського маршалка, віддверного, покойові слуги, дозорців срібла і посуди кухонної і богато-богато иншої служби. Є також на панськім дворі для особистої користи вчений фільософ, поет, архітект, маляр і різбяр; в бібліотеці працюють копіоністи (що переписують книжки, позаяк в тих часах ще не знали друку), спеціялїсти від вигладжуваня перґаміну, інтрольиґатори, так що при їх помочі бібліотекар пригото-

вляє цілі книги власним домашним господарством. Навіть дневникар і стенограф мусять бути невільниками в панськім домі. Коли пан виходив на улицю, то попереджував його воликий гурт невільників; специяльний невільник, який ішов на самий перед звертав увагу на особи яким мала решта невільників кланяти ся, инші знова невільники роздавали милостиню біднійшим горожанам римської держави по улицях, а також в разї виборчої потреби аґітували при виборах. Є то „виборчі аґенти старого Риму, але ріжнять ся вони від сьогочасних тим, що були особистою власностію якогось кандидата.“

Подібно до пана господарює і держава: ті величезні амфітеатри, публичні лазнї, котрих руїни і до нинїшного дня оглядають подорожні в Римі, ті мійські канали, яких ще і до нинї слїди позістали, славні биті гостинцї, по котрих ішли в сьвіт римські леґіони, а які були так збудовані, що заховали ся досить добрі цілі віки, є виробом рук невільників; новільники видобували мармур і ґранїт в каменеломах; невільники обслугували морські пароплави. Рівнож невільниками були урядники на підрядних становищах — полїція, дозорцї тюремні, служба в святинях і маґістратах, збирачі данин і т. п.

Отже-ж для праці вільних людий не було тут місця' „вільні горожани“ заміняли ся в гурток суспільних пасожитів, які тілько волочили ся улицями, жили з ласки заможнїйших і домагали ся від держави „іграшок і хлїба.“

Знаменитий також гандель істнував в тій

суспільности і держава спроваджувала з Сицилії і Африки збіже для виживленя тої римської голоти, купці звозили зі всїх кінців сьвіта ріжні дорогоцїнні річи і присмаки як: гебан, слоневу кість, бурштин, перли, шовкові і бавовняні полотна і инші предмети збуту.

Лише той гандель не становив підстави головного істнованя, в разї потреби можна було і без тих річий обійти ся навіть дуже легко. Поза се взаїмні відносини людий на поли господарки були дуже прості і незадоволяючі. Отже-ж Римляни позіставили нам дуже богато цїкавих книжок з зародків полїтики, витворили науку права, але о науцї суспільного господарства не було в них і бути не могло навіть мови, позаяк прямо не насували ся питаня в зародках господарства, котре домагало-би ся наукового розвязаня. О скілько римські автори порушували економічні питаня, то були звичайно писані о домовій господарцї, пр. о тім, в який спосіб найлїпше можна зужиткувати працю невільника, як управляти рілю і т. д.

Господарське **житє народів германських і славянських** в епосї, коли дійшли вони до осїлого житя, було оперте на засадах таких, які ми бачили в індійських громадах. Народи ті, розпадали ся на родини, які були господарськими одиницями, т. є. люди працювали тут спільно, віддаючи ся ловам риб та звірини, випасови худоби і заразом рільництву, яке було в них на першім місци. Пізнїйше, коли родини почали щораз збільшувати ся, тодї тїснїй-

ший їх союз становив — рід.

О орґанізації господарської праці в тій епосі на жаль знаємо дуже мало; але в кождім разї є стверджено, що землю посїдали всї спільно, а ріжні прастарі обичаї і народні пісні, кажуть догадувати ся, що і при взглядно розвиненім рільництві праця відбувала ся спільно, громадно, чому мусїв відповідати рівний подїл плодів праці.

Але наколи така спільна господарка могла одержати ся віками в Індіях, то натомість судьба европейських народів була зовсім инша: по розлогих рівнинах Европи відбували ся без перерви **вандрівки народів,** які були спричинені тим, що з півночі і зі сходу напливали щораз новійші кочовничі племена і **провадили безперестанні борби о оселеня;** та конечність оборони осель змусила народи до тїснїйшої орґанїзації, яка відповідала воєнним потребам; звідси власне з бігом часу витворила ся ріжниця кляс і жовнїри, чи як їх звано, **войовники,** яких головною задачию була оборона краю, ужили своєї переваги, щоби запевнити собі матеріяльні користи коштом підбитих племен; а крім сего появляли ся воєнні бранцї, котрі ставали ся невільниками. Нераз наїздники потрафили підбити цїлу громаду або її кількадесять осель з одного роду і тодї ті наїздники ставали ся панами поконаних, поселивши ся межи ними, змушували їх до праці в свою користь.

Розглянувши ся добре по Україні, побачимо, що і тут відбувала ся майже та сама еволюція, яка витворила ріжницю в клясах. Побіч

вільних горожан, чи як їх звано боярів, находять ся і пани, котрі мають в своїх руках зверхну власть, а також істнують тут і бранці-невільники. Ті зверхні власти в устрою господарськім представляють ся головно в сей спосіб, що бояри складали панам данини, часть плодів своєї праці і були зобовязані робити в замках-твердинях і коло доріг, а рівнож і коло ріллї, яка була власностію пана, наколи той пан був в воєнних походах. Ходило тут головно о данини і повинности, які належали ся панам, не як людям, що посїдали зверхну власть, але належало ся їм яко оборонцям краю: хто був в війську, то щоби міг жити, мусїв удержувати ся з тих, які позістали на ріллї.

І так постепенно відносини ті прибирали відмінний характер; пани, які чули ся в перевазї над безборонною людностію почали домагати ся щораз то більше данин, щораз то більших услуг, а безборонні бояри мусїли їм підлягати.

В початках пан посїдав стілько само землї, що і боярин і про землю взагалї суперечок не було — було її аж занадто богато для всіх. З часом пан почав приганяти своїх невільників до управи ріллї, яка лежала облогом **і рівночасно примушував вільних боярів до праці на своїй ріллї,** на підставі услуг, які перед тим не дуже то мали велике значінє.

Потім пани ще один крок вступили вперед: **почали вони уважати за свою і ту ріллю, на якій сидїв боярин,** а результатом того було те, **що боярин перестав бути вільним боярином, а зробив ся тепер звичайним хлопом, невільником.** Земля належить до пана, а хлоп

до землї! Почали тодї пани визначувати якнайменше тої землї хлопам (словом хлоп почали називати давного боярина десь в половинї XV віку), натомість розширювали землї фільваркові, **а на котрій під примусом мусїв працювати хлоп.**

З початку той примус не видавав ся тяжким, але потім став ся дуже прикрим і хлоп відробляв тодї панщини чотири днї в роцї (ще в XII вiцї), пізнїйше один день в тижни (при кінци XIV віку), а ще пізнїйше (в XVIII вiцї) вже тілько два днї в тижни працював хлоп на себе, а чотири днї відробляв для пана панщину.

Була то господарська епоха оперта на примусовій працї, на панщинї, на підданьстві.

Подібні відносини витворили ся в Нїмеччинї,, Чехах Францiї, взагалї майже в цїлій західній части Европи з виїмком лише швайцарських гір і инших малих дїльниць, а також з виїмком Анґлїї. В Анґлїї підданьство перестало фактично істнувати вже в XIV вiцї, підчас коли на континентї тревало в Францiї до половини XVIII віку, а в инших краях до половини XIX віку.

В Росiї, в східній і полудневій Австрії (головно в славянських дїльницях) перебіг сеї справи був трохи инший, але загальне положенє хлопів було гірше, позаяк там пани мали право зовсїм відібрати хлопови поле, а його продати мов коня або корову, чого вже в західних державах не було.

Так власне представляли ся відносини рільного господарства при такій економічній залежности по селах, — про міста спімнеть ся

пізнійше. Хлоп працюючи як ніч так день, жив в найгіршій нужді. Потреби його мусїли бути мінїмальні з конечности, **а потреби ті заспокоювало власне господарство:** живив ся хлїбом, з власного поля. вбирав ся в „самовироби“, значить, в сорочку з полотна яке сам собі виробив, в сердак, який виробив з овечої вовни, навіть капелюх і ходаки були власного виробу. Хату звичайну лїпянку будував своїм власним промислом, як також сам виробляв горшки і всї деревяні знаряди.

Не з власного домашного виробу походили заледви — зелїзний леміш від плуга, окови на возї, серп або коса, та вичайна сіль, але і тих виробів або достатків уживав він якнайменше.

Подібною засадою керував ся тікож пан, однак з тою ріжницею, що його господарство при цаньщизняній працї достарчувало дуже богато плодів. В такім панськім дворі було справдї подостатком ріжної живности, якої могла достарчити ріля, а заразом двір затруднював велике число фільваркової челядини межи котрою находило ся досить велике число ремісників. Двірські дївчата пряли і виробляли полотно; в кзьнї коваль виробляв господарські знаряди, бу там також тесля, столяр і т. д. Позаяк господарські плоди були досить великими, то-ж була можніість одержати крім робітників які працювали коло рілї також велике число служби до особистої послуги. Рівнож вистарчило панам і (хоч їм і нинї сего не бракує) на веселу і дуже часту гостинність.

Наколи бракувало чогось панови чого в

дома виробити не можна було, то вже купував він се за гроші, котрі набув з продажи рільних плодів.

Однак належить запамятати се, що цілий добробут пана в тих віках головно полягав на достатках домашних виробів, а не в чудових умебльованях. Приміром гойною була їда і напитки власного виробу — меди, пиво, горівка, — любовано ся також в їзді верхівцями, але домашне уряджене було дуже просте, столова посуда була з цини, зеркало, шафа або оздоблюючі комоди — ще в XVII віці уходили в панськім домі за предмети окраси і таке щось переховувало ся з роду в рід.

Більше таких виробів нагромаджувало ся в домах маґнатів, але і тут було богацтво земельних плодів на першім місци.

Ті предмети, яких село не могло випродукувати, достарчало місто. Тепер заходить питанє, коли і як повстало місто? В ґерманськo-славянськім сьвіті міста — а належить зауважити, що ріжнило ся воно засадничо від міст старинного сьвіта — мало подвійний початок: повстало головно як **місто твердинне** або як **торгове місце.**

Місто будували в цїли оборони перед наїздниками; з початку в тих містах поза воєнною залогою, яка час від часу змінювала ся — нїхто не жив стало. Найчастїйше такі міста будовано в дуже недоступнім місци, межи неприступними скалами або межи мочарами, отже здобувати живність для мешканців того міста було дуже трудною річию. Доперва в ча-

сї военного страху прибували тут люди зі своїх осель, щоби схоронити ся перед неприятелем.

Однак з бігом часу, коли то витворили ся вже заводові жовнїри, які жили коштом працюючого народу, в тих містах поселили ся воєводи зі своєю дружиною (службою), а живности до міста достарчали бояри.

Двір такого воєводи чи князя ставав ся тодї бути центральним місцем для певної околицї краю: тут прибували в означених часах бояри, які приносили свої данини або як були змушені будувати нові вали і мури або старі поправляти.

Опісля періодично збирало ся все більше число народу в тім місци і власне се спричинило, що ті місця стали ся заразом гандлевими місцями. І власне ті бояри поки були вільними горожанами звозили свої споживчі продукти до тих міст і вимінювали за инші їм потрібні річи.

Дальший крок полягав на тім, що сей або той з княжої дружини або боярин почали уживати своєї сили контролюючи деякі вироби. Ясним пр. є, що в містї власне вироблюване все, що було потрібним для военного ремесла' отже мечі, луки, сїдла і т. п. Звідси власне витворили ся перші початки ремесла, а також і инші ремісники, як: кушнїрі, ганчарі і т. п. уважали за користнїйше поселити ся на завсїгди в містї, де тягло народ прибував за ріжними потребами, чим сидїти на селї, в глухім і некористнім місци.

Також ще в инший спосіб витворили ся

міста, а то головно там, де згромаджували ся люди з цілої околиці в означених часах, т. є. де збирали ся на народні віча, які як нам відомо відбували ся в Славян або там, де були святині поганських богів, а пізнійше церкви і монастирі.

Але ті перші міста з певностію не були подібні до нинїшних міст. Передовсїм не було тодї так великої ріжницї яка нині заходить межи селом а містом. Мешканець міста не вирікав ся рільництва. Ґрунти, які находили ся в поблизькости міст були управлювані міщанами, в містах находили ся господарські будинки, подібно як і по селах: стодоли, обори і т. д. Мійський ремісник дїлив свій час межи рільничою працею а ремеслом, з простої причини, що покупу на ремісничі вироби не було так великого, щоби він міг головно вижити зі свого ремесла. Зрештою ще і до нинї по малих оселях дїєть ся так само, що знайчїйше число поселенців поза рільничим господарством провадить також виріб ремісничий.

Не згадували ми зовсїм тут про **купців**, про ту нинї так важну мійську людність. Але се не було забутим, а властиво, що в тих перших часах, про які тут мова, головно в середних віках не було зовсїм купців по містах. Доперва коли розвинуло ся пароплавство, що в ґерманських і славянських народів наступило значно пізнійше, повстає в містах положених над морем купець-мореплавець. (В Італії находимо такого купця трохи вчаснійше, позаяк там мореплавство було найзначнїйшою римською штукою; але навіть в Анґлії і Голяндії, в тих

„купецьких краях“ в XIII і XIV віках про купця в цілім того слова значіню нема ще мови).

Се є зовсїм зрозумілим, що в тих середновічних суспільствах заміна виробів була так незначною, що купець не мав там що робити. На Українї головно, навіть в значно пізнїйших чісах, по містах було дуже мало купців; гандель відбував ся в більшій мірі без їх посередництва. Так пр. ще в другій половинї XVII віку бачимо, що самі пани возять збіже до більших міст на продаж, але є пізнїйші часи, бо до XIV а навіть і XV віку про гандель збіжем не було майже мови. В середних віках, о скілько появляють ся купцї по містах гандлюють вони виключно ріжними предметами збуту, а тим самим **гандель той мусїв бути незначний і не відгравав в господарськім житю суспільства великої ролї.**

Отже-ж як бачимо то в середних віках господарський устрій був опертий на засадї, **що кожде господарство заспокоювало свої власні потреби.** Рівнож повстає перший поділ межи містом а селом; але виміна не відгравала тут рішаючої ваги. Такі відносини в суспільстві названо **натуральним господарством.**

Той поділ суспльної як також системи примусової працї з часом має повільний але сталий вплив на переміну економічних відносин. — Наколи раз виробив ся ремісник специялїст, **праця його ставала ся щораз видатнїйшою.** Працюючи стало в однім заводї більше набирає ся практики і вправи, видумує нові знаряди і удосконалює вироблені річи. З другої сторони в руках панів, які панували над хлопом

нагромаджуєть ся більше богацтва; можуть вони віддати велике число рільничих плодів в заміну за реміснцчі вироби.

До того всего прилучуєть ся також розвій мореплавства. В XV віці починають Европейці діставати ся до заморських країн; в 1492 році Колюмб відкрим новий сьвіт — Америку, а в 1498 році Васкоде Ґама доїздить до Східних Індій.

З тих власне нових далеких країн надпливає велике число нових і потрібних товарів, що вже більше оживляє гандель.

Дальше входять тут також і політичні чинники. **Держава** зростає в силу, монархи беруть потрохи в клїщі панів; малі борби княженят, які непокоїли завсїгди краї зістають придушені, а тим самим праця як на рілї так і в промислї відбуваєть ся правильно, спокійно, безпечно і стаєть ся тим самим більше видатнїйшою.

І небавом виходить таке: міста скоро зростають в людність, праця мійських ремісників заосмотрює народ в промислові вироби, а знова людність міста потребує споживчих продуктів, яких достарчають села, а заразом зростає також велика потреба полотна, вовни, дерева і т. п.; **отже-ж рільничі продукти находять тепер дуже легкий відбит.**

Придивіть ся тепер потрохи економічній продукції і відносинам взагалї в містах в першій половинї XVI віку. — Припустїм, що ми находимо ся в Києві, в домі „уродженого“ пана Михайла Дерискіри, властителя слюсарського варстату. Дім порядної будови почім пізнати,

що в середині панує достаток, який нагромаждувано вже від кількох поколїнь. Варстат міститься ся в партері камениці і не богато ріжнить ся він від слюсарського варстату, який нинї можемо денебудь побачити, тілько що в тім варстатї брак моторів і машин; вся праця відбуваєть ся тут ручно. Застаємо там при працї пана Дерискіру і трох-чотирох чи і більше челядників, як також кількох учеників. Цїкава робота тут виробляєть ся. Сам майстер держить під молотком оздоблений сьвічник, який замовили пани радні міста для ратуша (мійської управи)' один з челядників мозолить ся над дуже великим замком, що має стати ся оздобою дверий ясновельможного осаула, а двох инших виконують оздоблені зелїзні дверї до церкви. Зі всею старанностію, без поспіху, під вправною рукою витворюєть ся один кавалок за другим. Які небудь роботи пан Дерискіра не видав зі свого варстату, бо се не був виріб на продаж, на ринок збуту, але виріб на замовленє. Отже-ж такі річи не лише, що будуть тревалі, але і переховають ся довший час, бо не ощаджувано анї часу, анї працї, анї заходу коло них. Але пан Дерискіра зі своїми челядниками могли так працювати коло них, бо знали, **що за порядну працю буде і порядна заплата і не бояли ся конкуренції, яка полягає звичайно на знижуваню цїни.**

А які були відносини пана Дерискіри до челядників? Кождий з них так само як і пан майстер відбували довгу і мозольну науку, так само опісля пустив ся на вандрівку по сьвітї, так само виробив „майстерштик“ (термінацію)

тай зістав визволений і принятий межи товаришів ремісників.

По найбільшій части челядники були синами майстрів і кождий з них жив надіями, що скорше чи пізнійше оженивши ся або діставши добрий спадок по своїм батькови зможе заложити варстат і зістати майстром. Тоді заходила товариська рівність межи майстром а челядниками і то спричиняло ся до їх взаїмних відносин. При тім ті челядники в майстра були своїми, домашними, належали гей-би до одної родини, спільно з ним ставали до праці, як також і спільно засідали до миски. При таких відносинах майстер не міг змушувати челядників до праці понад міру, бо сам тоді мусів-би працювати понад міру. Але челядники брали ся до праці щиро і робили так, щоби все догодити майстрови.

В разї коли майстер пробував надуживати своєї сили над челядником, стрічав ся звичайно з відмовою. Так само як майстер мав попертє з промислової корпорації, так і челядник не був самітний а мав попертє з союза (юнії) товаришів.

Беручи загально те все, що повисше наводило ся, скажемо: характеристичні промисли економічного істнованя по містах в середних віках як також в XVI і XVII віках були: **1. праця відбувала ся на замовленє без витворювания її на ринки збуту без жадної конкуренції; 2. творці індустрії належали до промислових корпорацій, а ті корпорації підпирали їх і пильнували їх інтересів.**

Не можна тут описувати поодинокого уря-

дженя промислів в часї їх розвитку. Зазначимо тілько, що були вони майже загальними, бо всї ремісники як також артисти, малярі, різбярі лучили ся в промислову юнію. Подібну корпорацію творили також купцї в своїх „біржах“ (місце де збирають ся купцї в торговельних справах і спекуляціях). Кождий промисловий союз реґулював ремісничі справи в дуже широкім обємі. Статут союза приписував кілько має бути майстрів котрого промислу, кілько кождому з них вільно держати челядників а кілько учеників, яких матеріялів вільно уживати, як також застерігав, щоби кождий виріб був дуже добрий.

Рівночасно сей союз помагав членам в разї якогось нещастя, був щось в родї запомогового товариства.

Але не тілько на союзї ограничувала ся **реґляментація господарського житя в містї.** Гандель пр. підлягав такій самій реґляментації: мійські уряди — які були вибирані міщанами — установляли таксу на хлїб і иншу живність, рільникам і перекупкам, які звозили споживчі продукти до міста **установляли цїни** по яких вони можуть продавати свій товар. Словом — **цїле житє такого міста було обняте системою підлягало головному реґулямінови — навіть в усїх найдрібнїйших річах.**

При таких відносинах витворила ся **певна сталість, рівномірний напрям в господарських справах.** Кождий чоловік чув ся безпечним, спокійно споглядав в будучність, **цїле його житє так переходило щасливо, неначе наперед всї пляни були уложені.** Тої зажертої борби

всїх проти всему не відчували люди в так високім степени, як нинї відчувають.

Не можна заперечити, що та устава добробуту для тодїшних людий лише по містах була великим щастєм. Але також передовсїм треба памятати, що добробут тої горстки (яка жила по містах) був заплачений страшною нуждою мілїонів инших. Місто розвивало ся, позаяк до міста напливало богацтво від богачів, від князїв і гетьманів, богатого духовеньства і панів; ті знова держали в своїй зависимости селянську людність **і їх богацтво ішло в парі з нуждою селянського населеня.**

Опісля належить також памятати і се, що те так гарне міське житє було дуже часто заколочуване знасилуванєм, війнами та погромами. Се є власне історична епоха безнастанних борб февдальних панів, князїв і княженят, а в борбах тих на міста спадав удар по ударі. В кождім разї житє по містах не було благородною потїхою.

Та сама засада стислої реґляментациї, патріярхальної опіки, коли з одної сторони давала певність істнованя і рівномірности, то з другої сторони накладала народови тяжкі кайдани. Одиниці були переслїдувані на кождім кроцї, все підтягано на однім гачку і біда була тому сьмільчакови, котрий хотїв видерти ся з тих устав. — Так було в усїх зародках, а отже і в економічнім зародку. Промисловий союз опікував ся лише тими, котрі до него належали, а дуже зависно дивив ся на инших, чужих а навіть завсїгди поборював їх, не позволяв їм працювати і заробляти на житє. Цїлий суспіль-

ний устрій був опертий на системі привілеїв великих і дрібних, на сприяню народови тілько свого стану або роду, отже і в зародку житя економічного понував привілей.

Межи людьми які звичайно вихвалювали „старі, добрі часи“ є і такі, що твердять, що розвій тодїшного промислу треба приписати лише промисловій орґанїзації (союзови) та реґляментації. Але приглянути ся близше, бачимо, що **той розвій промислу тревав дуже коротко і згинув власне з причини тої реґляментації.** Инакше і бути не могло: ремісник в середних віках був артистом лише угнетений реґуляміном союза покидав своє ремесло. І власне вже в XVI віці пропала артистична слава ремесла.

Вигідний чи невигідний, спасенний чи неспасенний, **мусїв той середновічний порядок згинути.** Людність прибільшувала ся; по селах було тїсно для неї, з причини, що пани забрали всю землю; всї що втїкали перед паньщиною тягнули ся до міст; з тим напливом людности не вміли зарадити собі мійські заряди. Рівночасно росла щораз більша потреба промислових виробів, позаяк добробут па містах зростав щораз більше. Тепер власне осередки комунїкаційні поліпшували ся, улекшуючи заміну виробів та оживляючи вимінні відносини межи другими містами і краями; а людські винаходи робили поступ, — повстали нові знаряди і способи продукції.

Одним словом — **поволи витворювали ся нові відносини продукції, котрі розширили тїсні границї промислових уряджень.**

Сей довід обяснїм на слїдуючім примірі: в Анґлії був виріб сукна як і по инших краях, обнятий звичайним промисловим реґуляміном; але анґлїйські купцї почали вивозити сукно до країв де про вовну було труднїйше як пр. до Італії і Нїдерляндії. Тодї промислові майстри діставали в великім числї замовленя від тих купцїв і виріб сукна знаменито розвивав ся. Рівночасно земські властителї, коли побачили, що оказуєть ся потреба вовни взяли ся до гудівлї овець і старали ся розмножити рід вовнистих овець та достарчувати знаменитої вовни.

Але тодї оказала ся власне трудність промислового зарядженя: властитель ткальнї мав право робити сукно, дальші операції як фолюшувати і фарбувати мусїв віддавати до инших, що власне спинювало всю продукцію, позаяк тї остатні не виконували на час роботи, а купцї наганяли на замовлені роботи, позаяк їх пароплави не могли чекати в портах та тратити даром час.

Який-же був тодї вихід? Дуже простий: купець злучивши ся тодї з ткачем і фарбяром закладав новий варстат поза містом, в місци, де не обовязували приписи промислового союза, а в тім новім варстатї получено вже ткальню з фолюшерством і фарбярнею; а поза се також не зважано тут вже на приписи промислового союза, що до затруднюючого числа робітників, працювало їх тут досить велике число під надзором одного майстра; рівнож не звертало ся також тут уваги на роди сукна, а вироблювало ся таке сукно, яке могло бути скорше продане на чужих ринках.

Таким власне способом витворила ся **мануфектура,** т. є. промисловий завід, який лучив кілька варстатів. Не було тут ще машин (для того власне такий заклад не називаємо фабрикою), **а був широко перепроваджений поділ праці.** В промисловім варстаті ткацький челядник виробляв одну штуку сукна від початку до кінця, тут знова запроваджено инший порядок: одні з робітників упорядковували для всїх кросен основи ниток, инші робили полотно, а ще инші сповняли додаткові роботи, які оказували ся потрібними.

Тоді власне показало ся в результатї, що **мануфектура може виробити сукно танше, чим промислові варстати,** а тим самим ставала ся вона страшнїйшою конкуренткою для звичайних майстрів-ткачів.

Що-ж мали робити тоді промислові майстри? Почали вони боротьбу з конкуренцією домагаючи ся, щоби заборонено привозити до міста сукно, яке вироблювано в мануфектурах. Але тим самим союз став ся безпоступовим чинником борючи ся проти господарського поступу, а в тій борбі вкінцї побідив поступ пережиту форму.

Витвір тих манрфекторів був під иншим ще зглядом добрим помислом, позаяк мануфектура була значно розширеним варстатом, позаяк виріб тут відбував ся на більшу скалю і вироблювано тут не на замевленє, але на більший збут, отже-ж треба тепер було значнїйших грошевих осередків на будову будинків, знарядів, сирових матеріялів, треба було оплачувати робітників, поки буде який небудь прихід з прода

жі товарів, треба було готового капіталу.

Капітали ті найшли ся — були вони в руках купців, котрі нагромадили значні грошеві засоби, які приходили в величезних зисках в гандлю з заморськими державами, з лихви, з фінансової операції з державою, котра — потребуючи позички пр. на воєнні потреби — винаймувала купцям побір податків, а купці заробляли на таких справах звичайно 100 на 100 або більше.

Отже-ж до суспільного господарства всунула ся нова особистість; капіталїст, котрий нічого сам не витворює, пустив в рух витворюючі чинники за помочию своїх грошевих засобів, своїх капіталів.

Взглядом сего замінили ся власне відносини межи людьми, які були заняті продукціями: відносини, які істнували межи Дерискірою а його челядниками, стали неможливими, коли в мануфектурі працювало кількадесять людий або і кількасот людий; перестали вони бути своїми приятелями **а були вже наймитами в підприємця.** Розумієть ся, що в мануфектурах не займало місця богато челядників, виквалїфікованих в своїм фаху ремісників, позаяк всю роботу розложено на ряди простих рукодільників, а кождий робітник мав завсїгди лише одну роботу, отже-ж можна було ужити до працї людий, котрі не термінували ся довший час, а в кількох тижнях навчили ся свого рукодільства до якого були призначені. Таких людий було подостатком. Рекрутували ся вони власне з тих приблуд з людий які втікали від паньщизняної працї, з хлопів, котрих пани в тім

часї громадами проганяли з рілї.

Тодї в ХйІІ і XVII віках мануфектурна система почала дуже скоро розширювати ся підкопуючи систему промислової продукції.

Відтак в половинї і при кінцї XVIII віку ручне ремесло зістало зовсїм вбите, позаяк дуже скоро почали ширити ся механїчні винаходи і тодї власне майже в усїх галузях промислу машини вже заняли домінуюче (пануюче) становище. А вкінцї коли винайдено парову машину, мотор який заступає людську силу — тодї вже вибила послїдна година досьогочасному господарському устроєви. **Тодї власне витворив ся устрій опертий на замінї товаровій і продукції на велику скалю, устрій капіталїстичний, який був повисше схарактеризований.**

В тім переходовім часї, коли давний порядок суспільного господарства валив ся в руїни а витворювали ся зародки нового господарства в XVII і XVIII віках **повстає яко галузь нового знаня наука суспільного господарства — полїтична економія.** Аж тепер власне господарські відносини зістали так замішані, що не вистарчило так зв. „здорового розсудку“, щоби їх зрозуміти, а конечно треба було систематичного дослїду для розвязаня насуваючих ся питань.

При тім як в богато инших науках, так і в полїтичній економії першою річию до наукового дослїду були житєві потреби аж надто ясними. Витворила ся пр. нагляча квестія для держави, якого належить вхопити ся способу, щоби помножити і удержати в краю засоби мате-

ріяльні (грошеві), щоби держава мала звідки черпати податкові доходи на удержанє великої армії; вироджуєть ся сумнів: належить чи не належить попирати щораз витворюючі ся мануфектури.

Рівночасно власне державне господарство прибирає значні розміри, позаяк загортає воно з часом в свої руки величезні земські добра, які давнійше належали до князїв і февдальних панів або до церков і власне тепер головно розходить ся лише про се, як заряджувати тим господарством, а держава починає скоро інтересувати ся купном і продажию. В той спосіб в наукових трактатах, в котрих викладаєть ся штука державної адмінїстрації постепенно находить економічне питанє своє місце.

Поправдї о много скорше находимо в книгах вчених розвідки про економічні питаня, які містили в собі ґенїяльні гадки. Вже такі старинного сьвіта мудрцї як **Арістотель і Плятон** порушують економічні питаня; перший застановляєть ся над відносинами продукції, гандлю, вартости; другий характеризуючи образ ідеального суспільства також розводить ся про господарські відносини.

В середних віках не один монах застановляючи ся над справами сьвіта нарушує економічні відносини, погубляє визиск і лихву, жалує над гнетом угнетених боярів.

Також не один полїтик і укладаючий права державні адмінїстрації.

Доперва в XVIII віцї починаєть ся та наука розсуджуючи загадку практичного житя стараєть ся глубше заглянути в господарське у-

строєнє.

Однак всї ті розкинені гадки і розвідки не становлять господарської систематичної науки, як рівнож не находимо про ню мови в книгах тих „камералїстів“, т. є. людий, які вчать про **ширити в Франції, і Анґлії, в краях які були най більше розвинені економічно.** Французький маршалок Ваґан, лїкар Кеней, мінїстер Турґот, фільософ Мірого, як також Анґлійцї — фільософ Юм, фільософ Адам Сміт кладуть підвалини під нову науку, котра пізнїйше вже в XIX віцї дуже скоро розвиваєть ся при помочи ґенїяльних людий як: Анґлійцї Рікардо, Міль; Нїмцї Робертус і Маркс і подібних других вчених.

На вступі було сказано, що задачию нашої науки є вияснене як укладають ся економічні відносини межи людьми.

Завсїгди і всюди в науцї суспільного господарства розходить ся про людий і то лише про людий.

Однакож ті відносини які заходять межи людськими одиницями прибираючи звичайно таку форму, що чоловік сходить позірно на другий плян. Приміром Павло і Іван входять з собою від відносини міняючи свої вироби: Павло дає Іванови сокиру а бере від него в заміну кавалок сукна. Бадаючи ті зявища економіст не забуває, що принайменше нїколи забути не повинен, що тут розходить ся про потреби і інтереси тих обох людий, що сокира і сукно є овочами їх працї,, що міняючи ті предмети, кождий з них є тої надії, що скористає з вимінемої річи.

Але говорячи про те зявище економіст може виразити ся так, неначе-би тих двох людий зовсім не було, неначе-би тут не заходив ніякий інтерес межи Павлом а Іваном а межи їх виробами, межи сокирою а сукном.

Також коли економіст говорить про машини, то ходить тут в послїдній мірі про се, як винахід тої машини, застосованє її при виробі певного предмету, впливає на відносини межи людьми; як людська праця зістала взглядом тої машини удосконаленою і улекшеною, в який спосіб при помочи її впровадженя змінила ся доля робітника і т. п.

Але знова економіст буде дуже часто виражувати ся, як коли-би тут в першій мірі не про людий ходило, але про саму машину і про товар, який на нїй виробляєть ся і знова чоловік, котрий зробив машину і послугуєть ся нею на позір гине він з людських очий.

З сего для читача, котрий не призвичаїв ся до наукових розумінь витворюють ся аж надто великі непорозуміня і для того дуже важною річию є памятати про те, **що наука суспільного господарства є наукою суспільною, наукою, котра займаєть ся означеною частию зявищ, які заходять в людській суспільности.**

Значінє сеї уваги станеть ся дуже скоро зрозумілим, коли заглянемо до якого небудь підручника суспільної економії і довідаємо ся з неї, що наука розкладаєть ся на роздїли: **„про витморюванє товарів, про їх заміну, про консумпцію або зужитє тих товарів і т. д.**

З сего здавало-би ся, що маємо тут фактично до дїла з наукою про товари, а не про люд-

ські відносини. Але скоро переконаємо ся, що завсїгди і всюди тут розходить ся про людий, які продукують товари, — взаїмно замінюють їх межи собою та зужитковують їх.

Зробивши вперед застережене приглянься ся тепер, **які задачі ставить собі новочасна наука суспільного господарства.**

Головною її задачию є збадане відносин, які заходять в господарстві новочасного суспільства' засадою-ж того господарства є виміна товарів.

Виходячи з сего висновку **новочасна економія старає ть ся найперше вияснити ,на яких засадах відбуває ть ся та виміна.** Павло продає сокиру за три карбованцї і набуває від Івана три лікті сукна; отже-ж ті люди цїнять однаково сокиру і три ліктї сукна, однаку надають тим річам вартість. Чим-жеж послугують ся вони при такій оцїнї вартости? На чім полягає вартість? Се є перше узасаднене питанє, яке розвязати потрафлять економісти і **наука про вартість, погубляюча все, що дотичить відносин, які заходять межи людьми при вимінї товарів становить кардинальну часть нашої науки.**

В нових часах ся виміна відбувала ся не впрост або безпосередно, але при грошевім вспівдїланю. То потягає за собою богато для нашого господарського типу характеристичних результатів. Нагромадженє гроший улекшує витвори на продаж, улекшує нагромаджуванє богацтв. Тепер ходить головно про загальний вислїд, яку ролю і застосованє мають гроші, — **що є завданєм спеціяльного віддїлу економії**

— наука про гроші.

Підставою цілого матеріяльного житя кождого суспільства було і є завсїгди витвір. Схарактеризувавши наше суспільство **яко специяльно оперте на продукції товарів з предметів призначених на заміну, на продаж,** мусимо здати собі з сего справу, як то суспільство випродуковує їх.

Завсїгди і всюди люди витворюючи предмети ужитку мусїли користати з землї і природних сил і працювати. При витворюваню послугуємо ся безнастанно силами природи. Веґетаційна (ростинна) сила землї, оживляючі лучі сонїчного сьвітла, сила тисненя, сила тертя, сила атмосферичних дїлань, сила електрики і т. д. є підставою кождої економічної дїяльности чи то в рільництві, чи в промислї.

Але як ми вже зазначили на вступі дослїди метод і осередків зужитя і застосоване тих сил природи до господарства чоловіка, творить предмет не суспільної економії, а предмет технїчних наук. Доперва о скілько поступ технїки впливає на зміну поліпшеня відносин межи людьми, то о скілько явища які тут заходять входять в окрес економічних дослїдів. Так пр. економіст не має потреби застановляти ся над тим, як більшим є нинї пароплав від колишнього вітрила. Але наколи ті зміни в технїці будови пароплавів і пароплавства спричинили, що на місце давних мануфектур, в котрих будовано пароплави і вироблювано знаряди до їх обслуги, як линви, полотняні вітрила, котвицї і т. д. — повстали великі фабричні заводи для будови пароходів з зелїза; або спричинили, що

витворили ся зовсім инші відносини праці для морякім, позаяк місця давної в великім числї фахової маринарки тепер заняли палячі, машинїсти, як також і велике число нефахових робітників; рівнож наколи з причини тих технїчних змін кошта транспортів заморських товарів значно зменшили ся, так що людськість Европи є заосмотрена в збіже і вовну з Америки і Австралії — то всї ті зявища, які є в злуці перевороту з технїкою будуть становити предмет економічних дослїдів.

Отже-ж наука економії не має тут найменшої потреби присвячувати спеціяльний роздїл, який посвятив-би ся тим силам природи, яко економічному чинникови, однак в кождій науцї економіст буде брати ті чинники в рахубу.

Натомість **спеціяльний віддїл нашої науки є посвячений праці.** Отже-ж в тім віддїлї буде розвідка про величезний надмір праці за помочию **„подїлу праці“** і за помочию **„кооперацій“** або вспівудїлї праці, про фахову працю, виквалїфіковану, до якої треба довшого приготованя і простої праці, котру кождий чоловік може сповняти; дальше буде розвідка **про відносини межи ужитим часом праці а її видатностію,** як також **впливу добробуту робітника на ту видатність праці;** також буде розвідка **про вплив правного положеня робітника на його працю,** зовсїм инакше представляєть ся праця невільника чим праця вільного чоловіка, инакше праця наймита чим чоловіка працюючого на власнім господарстві.

В нашім суспільстві поза природними і працюючими силами **економічним чинником**

стаєть ся капітал. Капіталом економісти називають осередки продукції, будівлї, машини, сирові матеріяли, о скілько вони служать до виробів товару, т. є. продукції яка є з гори призначена до продажі, на заспокоєнє чужих потреб як також гроші, ужиті в цїли провадженя якогось господарського підприємства.

Давнїйші економісти зачисляли до „капіталу взагалї всї осередки продукції; отже капіталом для них була мотика, котрої чоловік уживав в камяній добі на рівнї з фабричним заводом в якім містили ся величезні мотори і сотки машин. Нинїшні знова економісти а головнїйше самі значнїйші з них покинули таке понятє а уживають вислову „капітал“ в щойно виміненім повисше значіню. Так отже-ж капітал який розуміеть ся набирає спеціяльного значіня.

Як вже знаємо суспільство наше роздїлюєть ся на дві великі, які в засадї ріжнять ся громади: ті, що посїдають яко свою власність ті знаряди продукції, той капітал і тих, що посїдають лише свою робочу силу та завдяки тій доли стають ся наймитами; взглядом сего капітал стаєть ся дуже значним чинником в суспільнім господарстві. В той час роздїл нашої науки, де розводить ся про капітал, його повстаню, розростї, впливі на продукцію і т. д. має важне значінє, а також є одним з найбільше замішаних і трудних зі взгляду на завданя які в нїм мають найти розвязанє.

В суспільстві, яке опираєть ся на вимінї, головною майже одинокою цїлию господарської дїяльности є постарати ся про доходи. Жере-

ла того доходу можна поділити відповідно до відносин посїданя на кілька родів. Насамперед маємо людий які не посїдають власних продукційних осередків, наймитів, котрих одиноким доходом є заробкова платня, яку вони побирають за свою роботу. Дальше маємо тих, що посїдають **капітал,** але вони самі його не уживають, не провадять продукційного господарства, випожичають вони той капітал иншим за якимсь процентом. По найбільшій части той капітал є нагромаджений грішми; гроші випожичаєть ся, а пожичаючий купує за них будівлї, машини, сирові матеріяли, одним словом всї продукційні знаряди і платить від пожичених гроший процент, який творить властителеви **дохід від капіталу.**

То саме буде і тодї, наколи хтось виарендує готовий вже до ужитку капітал пр. фабрику. Тодї **чинш,** який мусить платити арендар фабрики буде для властителя таким самим доходом як і процент.

Відтак маємо рід посїдачів не **капіталу а землї.** Земля є конечною потребою кождого господарства, а найголовнійше рільничого господарства. Отже властитель землї, котрий віддає землю чи то рільникови, чи фабрикантови котрий на тій землї вибудує фабрику, побирає від них заплату, яку називаємо **ґрунтовою рентою.**

Вкінцї підприємець чи то рільничий чи промисловий побирає **підприємчий зиск,** а зиск той походить звідси, що вартість витвореного продукту працею в підприємстві є більшою від коштів продукції вчисляючи в ті кошта платню

робітників і процент від капіталу або сказавши по простому, що в нашім суспільстві по заплаченю праці позістає для підприємця надвижка звана **надвартостію.**

Щоби дати зовсім ясне відділенє вимінених родів доходу є дуже трудно, майже неможливо. Наколи пр. возьмемо підприємця-фабриканта, котрий є властителем свого капіталу і сам працює в своїм підприємстві, буде побирати він робітничу платню за свою роботу, буде побирати дохід від капіталу, а крім того ґрунтову ренту і зиск.

А також істнують і такі форми підприємств в котрих ті части зовсім не можна ясно відріжнити' пр. підприємство акційне: тут управителем є директор, який побирає робітничу платню; капітал може бути пожичений і від него платить ся процент; ґрунт може бути, а головно дуже часто є винайменим, а виарендована тенута становить ренту. Однак акціонарі побирають зиски, т. зв. „дівіденди", котрі не є доходами від капіталу, позаяк дуже часто акціонар купує акції на кредит і платить за то процент, а помимо того одержує зиск.

Також маємо ще новий відділ економії, **який вчить про доходи** або як виражували ся давнійші економісти про поділ богацтв. Отже ті відділи творять предмет суспільно-теоретичної економії, котрої загальною задачию є досліджене і виясненє загальних явищ в господарських зародках.

В послідних десятилітях відділюєть ся з тої загальної науки яко спеціяльна наука, т. зв. **суспільно-практична економія,** яка має на ціли

розслідити роботу збірних інституцій держави, громади або спілок на поли господарки. Підчас коли давнійші економісти обстоювали при погляді, що державна задача полягає лише на сторожі публичного порядку, нині загальним вародив ся погляд, що держава рівнож як і громада мають обовязок безпосередної інтервенції в економічних справах; і в самій річи така інтервенція противила ся завсїгди голошеним теоріям і ставала ся щораз більше інтензивною.

Так передовсїм держава була змушена взяти ся до зреґульованя за помочию специяльних прав відносин фабричної працї; тодї специяльним правом заборонено працювати по фабриках дїтям, ограничено працю для женщин, а вкінцї деякі держави ограничили взагалї працю всїх робітників установляючи максимальну довготу робочого дня. Також в деяких державах запроваджено державне забезпеченє робітників на случай хороби або калїцтва.

Побіч задач які сповняє держава творять ся специяльні задачі суспільно-економічні для громад, головно для зарядів великих міст. Нинїшне велике місто зовсїм не могло-би істнувати без заряджень, котрі мусять бути виконані збірними силами цїлої людськости. Так пр. задачию мійського господарства нинї є достарчуванє води до питя, каналїзація, удержати в чистотї вулицї, запроваджене комунїкаційних осередків. Дальше в дуже богато містах показала ся нинї конечна інтервенція в справі помешкань. Тут рівнож зачисляємо шпитальні урядженя, орґанїзацію лїкарської помочи, до-

гляд над різницями і контроля над споживчими продуктами; дальше шкільництво, театри, публичні городи і т. д. Всї ті справи потребують або безпосередного господарського підприємства з великим капіталом або мійський заряд регулює своїми приписами діяльність приватного господарства, а поза се є аж надто ясним, що тут треба економічного знаня, щоби як слїд провадити заряд.

Ся теорія нашої науки щойно зістала віддїленою від загальної науки суспільного господарства; а давнїйше вже відокремлено науку про фінанси як також т. зв. науку про економічну полїтику.

Предметом науки про фінанси є ріжні питаня, які відносять ся до доходів і розходів державних, як також і довгів. Стрічаємо ся тут з питанєм чи може держава і в який спосіб управляти певні господарські галузи — зелїзницї, копальнї, лїси і т. д. питаня про форми побираня податків, про форми якими послугують ся при ухвалї „буджету" т. є. пляну після котрого мають бути ужиті державні доходи для покритя державних потреб.

Менше і стислїйше означеною є наука економічной полїтики. Її управляє держава тодї, коли стремить до розвою продукційних сил своїх горожан. В тій цїли може вона пр. запровадити охоронні цла, котрі мають захистити своїх промисловців від конкуренції заграничних промисловців. Рівнож держава може брати на себе будову зелїзничих доріг, перекопуванє каналів і т. и. Дальше для держави може зайти потреба „внутрішної кольонїзації" т. є.

переселеня людности з одного дуже залюдненого місця на менше залюднені місця.

Отже-ж головною задачию економічної науки є: пізнавши минувшину і теперішність господарських відносин старати ся **відслонити таємницю будучности,** здати собі справу з того яка судьба чекає суспільність. А позаяк, як говорить один з найбільших дослідувачів нашої науки „найзначнійшим правом чоловіка є, що творить історію свою“, отже **будучність спочиває в наших руках** — і кождий, хто не гниє в оспалім житю, кому бє серце в грудях, яке відчуває недолю своїх ближних, свого суспільства, мусить почувати ся до обовязку запізнати ся з науковими правдами про бутє і розвій свого суспільства під взглядом господарки. На кождий случай матеріяльне істнованє суспільства, яке досліджує наша наука не є вже всім, позаяк ті господарсько-суспільні відносини є підставою цїлої нашої культури, цїлої цівілїзації. „В щастю всего є всїх цїли“; а шукати в совістній праці доріг до того щастя, то лише задачею суспільно-економічної науки.

КОНЕЦЬ.

[illegible] ЧИТАЙТЕ НАШІ [illegible] КНИЖКИ

[illegible], М. [illegible] .25
Думи і пісн[illegible], Т. Ше[illegible] .25
Економічні ос[illegible] .15
[illegible] .25
Іван Фр[illegible] .20
Інтернаціонал і війна .15
К. Маркс, його житя і [illegible]
Класова справедливість, Каутский .15
Комуністичний Маніфест 25
Класова б[illegible]ба [illegible]
Монольоги ч. I. .10
" ч. 2. і 3. .20
Народна справа і п[illegible], Н. Франко 5
Народність і її початки .25
Наці[illegible] ідея й Інтернаціонал .20
Наука і ціль житя .10
Нове Євангеліє .15
Новітня суспільність і [illegible] .25
Оповіданя про заздрих богів .15
Основи соціялізму, К. Кавцкий .35
Основні засади комунізму — Ф. Енгельс 15
О походженю Бога .15
Панські жарти, Ів. Франко .40
"Патріоти" — М. Тарновський 10
Патріотизм а соціялізм .15
Перший збірник укр. пісень .20
Плаваючий остров, оповідане ..10
Повний співанник під нотами ч. 1. і 2. .60
Повний співанник під нотами ч. 3. .60
Польща йде, та не одна а дві .25
Поняте і цілі соціялізму 15
Початки релігії .20
Повний міх сьміху .25
Народна справа в Америці .10

Програма Комуністів, Бухаріна 30ц. в опр. .50
Про походженє та розвиток мов — Н. Рубакин 25
Продукція — Н. Каришев ... 10
Релігійна пошесть ... 5
Робітничий співанник ... .15
Серед вічних снігів і ледів, В. Лункевич .. .30
Селянство і Соціял-демократія 40
Соціялізм а релігія ... .10
Соціялізм а патріотизм 15
Сорокаті шкапи і инші оповіданя ... .25
Страшний монах Разпутїн ... .50
Українці як народ ... .10
Український співанник (великий) ... .40
Чому женщини жадають політичних прав .. 15
Цар голод (про економію) 35
Дай серцю волю заведе в неволю, драма в 5 діях ... .40
Два домики і одна фіртка, комедія в 1 дії .15
Запорожський Клад комедийо-опера в 3. діях ... .20
Мазепа, драма в 5. діях ... .35
Наймичка, драма в 5. діях ... .35
На відпуст до Київа, комедія в 3. діях ... .30
Недолюдки, бувальщина в 3. діях ... -30
Панна Штукарка, жарт на 3 дії ... :30
Помста Жидівки, драма в 5. діях ... .40
Підгіряни, драма в 3 діях ... .50
По ревізії, етюд в 3 діях ... .20
Простак, комедія в 1 дії ... .20
Сватаня на вечерницях, водевіль в 1 дії ... .10
Свекруха, комедія в 3 діях ... .25
Терновий вінок, драма на 4. дії ... .50
Хмара, драма в 5 діях ... .40

RA

UTL AT DOWNSVIEW
D RANGE BAY SHLF POS ITEM
39 13 05 14 14 004